

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота
Освітній ступінь – бакалавр

На тему: «Топографія, населення і міський уряд Житомира (1782-1793)»

Виконав: студент 4-го року навчання
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Освітньої програми: «Історія та археологія»
Антонюк Данило Максимович

Науковий керівник: Тесленко І.А.,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Білоус Н.О.,
кандидат історичних наук,

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2021 р.

Київ -2021

Зміст

Вступ	2
Розділ 1. Житомир останніх десяти років існування Речі посполитої	5
1.1. Адміністративний статус міста.....	5
1.2. Топографія і населення Житомира	7
Розділ 2. Житомирське самоврядування	23
2.1. Дискусії про надання Житомиру магдебурзького права.....	23
2.2. Структура Житомирського магістрату	27
2.2.1. Райці (радники, старші радні)	27
2.2.2. Президент	29
2.2.3. Віцепрезидент	31
2.2.4. Війт	33
2.2.5. Лавники	35
2.2.6. Інстигатори	37
2.2.7. Писарі	37
2.3. Особливості функціонування Житомирського магістрату	39
Висновки	44
Список використаних джерел та літератури	44

Вступ

Тема роботи є **актуальною**, оскільки спеціальних досліджень з історії Житомира XVIII ст. досі немає. До 1648 р. місто було центром одноіменного повіту, а в ході козацької революції під проводом Богдана Хмельницького фактичною перетворилося на столицю всього Київського воєводства. Юридично цей статус був закріплений за Житомиром у 1686 році, коли Київ остаточно перейшов до складу Московського царства. Центром воєводства місто залишалося до другого поділу Речі Посполитої у 1793 році.

Об'єктом дослідження є просторова структура, населення та самоврядні інститути українських міст раннього нового часу.

Предметом дослідження є топографія, населення та структура магістрату Житомира кінця XVIII ст.

Мета роботи полягає у тому, щоб на підставі проаналізованих джерел та історіографії реконструювати структуру магістрату, чисельність населення та просторову структуру Житомира досліджуваного періоду. Сформульована **мета** диктує такі **завдання**:

- 1) дослідити просторову структуру міста;
- 2) встановити чисельність та етнічно-конфесійний склад його населення;
- 3) реконструювати персональний склад житомирського магістрату 1780-х – початку 1790-х років

Територіальні межі дослідження охоплюють Житомир кінця XVIII ст. Нижня **хронологічна межа** роботи обумовлена станом збереження джерел (найдавніша актова книга житомирського магістрату датована 1782 роком). Верхня хронологічна межа – 1793 р., коли місто разом із усім воєводством внаслідок другого поділу Речі Посполитої увійшло до складу Російської імперії.

Методологічною базою роботи є історико-порівняльний та просопографічний методи, а також метод картографічного аналізу.

Історіографія. Спеціальних досліджень з історії Житомира кінця XVIII ст. немає. Минуле цього урбаністичного центру цікавило енциклопедистів XIX ст., проте вони описували його доволі поверхово. Так, наприклад, Тадеуш Швенський у своїй праці “Опис старої Польщі” згадує, що Житомир був захоплений литовським князем Гедиміном у 1320 р. і згодом став центром однойменного повіту Київського воєводства¹. Значно детальніше про місто пише Юзеф Кшивіцький, автор довідки про столицю Волинської губернії в “Польському географічному словнику”. Більша частина його статті присвячена розташуванню й інфраструктурі Житомира середини XIX ст., однак певну увагу приділено й історичному минулому цього урбаністичного центру. Зокрема, до поля зору автора потрапило питання надання місту самоврядних прав. Сталося це, на думку Кшивіцького, в середині XV ст.²

Вчені радянського періоду про Житомир у своїх дослідженнях практично не згадували. Один з небагатьох винятків – монографія “Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.” Петра Саса. Автор торкається питань цехової організації та структури населення міста окресленого періоду³. Обставини появи в Житомирі органів самоврядування вченого не цікавили. Натомість цей аспект минулого міста вирішили дослідити Микола Костриця та Руслан Кондратюк. В їхніх роботах тиражувалася стара теза про надання Житомиру магдебурзького привілею в середині XV ст.⁴ В історіографію питання зробила внесок Наталія Білоус.

¹ Świącki T. Opis Starożytnej Polski. Warszawa, 1816. S. 164-165.

² Krz[ywicki] J. Żytomierz. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa, 1881. T. 14. S. 902, 905,

³ Сас П. Феодальные города украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев, 1989. С. 26, 92.

⁴ Костриця М. З історії самоврядування в Житомирі. *Житомиру – 1125. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 1125-річчю заснування міста Житомира*. Житомир. 2009. С. 30-38; Кондратюк Р.Ю. До питання про час надання Житомиру Магдебурзького права. *Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції 7-10.09.1994 р.* Житомир, 1994. С. 10-11.

Дослідниця ставить під сумнів тези своїх попередників про отримання містом права на самоврядування ще в 1430-1440-х роках⁵.

Демографічна ситуація в Житомирі кінця XVIII ст. цікавила Івана Каманіна. Аналізуючи облікові документи цього періоду, автор зміг встановити димовий коефіцієнт для християнських та єврейських домогосподарств. Про картографування Житомира кінця XVIII – початку XIX ст. писав у своїй статті Петро Ричков. Також у роботі використано праці Себастьяна Станчика, Андрія Зайця та інших істориків-урбаністів, висновки яких дозволяють порівнювати Житомир з іншими містами Речі Посполитої ранньомодерного періоду.

Джерельна база дослідження складається з актових книг житомирського магістрату 1782-1794 рр., метричної книги місцевої римо-католицької парафії Св. Софії (1786-1799), інвентаря Житомира 1747 р., люстрації Житомирського староства 1789 р., мапи Житомира 1781 р.⁶ Актові, метричні, фіскальні та картографічні документи дозволять реконструювати структуру магістрату, встановити чисельність та структуру населення міста, також охарактеризувати його топографію.

⁵ Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі в XV – першій половині XVII ст. *Київська старовина*. Київ, 2001. № 3. С. 73-86.

⁶ У роботі було використано копію карти Житомира 1781 року, яку у своїй статті опублікував Петро Риков, оскільки доступу до оригінального документа наразі немає (Див. Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії губерньського Житомира // *Архітектурна спадщина Волині*. 2016. Вип. 5. С.101).

Розділ 1. Житомир останніх десяти років існування Речі Посполитої

1.1. Адміністративний статус міста

У 1471 році Київське удільне князівство було ліквідоване і на його місці створено нову адміністративно-територіальну одиницю в складі Великого князівства Литовського – Київське воєводство. Одним із його повітових центрів став Житомир. Житомирський повіт розташовувався у західній частині воєводства і межував на півночі з його Овруцьким, а на сході – із Київським повітами. Два інші кордони були зовнішніми. На півдні Житомирщина мала спільну межу з Брацлавським повітом Брацлавського воєводства, на заході – із Луцьким та Кременецьким повітами Волині⁷.

Межа Житомирського повіту з Овруцьким пролягала від гирла Прип'яті до її впадіння в Уж. Далі по всій довжині цієї водної артерії від її витoku по суходолу до середньої течії Вершниці і до її гирла. Кордон з Київським повітом проходив від витoku Тетерева і на схід від Житомира. Звідти кордон Житомирщини простягався на південь до межі Київського та Брацлавського повітів⁸.

У середині XVIII століття найбільшими землевласниками в регіоні були Радзивили, Потоцькі, Любомирські та Ілінські⁹. Серед інших

⁷ М. Крикун. Воєводства Правобережної України в XVI-XVIII ст. Львів, 2012. С.184.

⁸ Там само. С. 184-185.

⁹ Taryfa podatku podymnego województwa kijowskiego 1754 roku . Opracował Konrad Rzemieniecki. Biała Cerkiew, 2015. S. 112-113. 113, 121.

латифундистів вирізнялися Тишкевичі, пращури яких обіймали уряд житомирського старости в першій половині – середині XVI століття¹⁰.

З часу правління у Речі Посполитій Стефана Баторія Житомир став місцем щорічного проведення шляхетських зібрань (сеймиків) цілого Київського воєводства, які мали відбуватися в парафіяльному костелі¹¹. З початком Хмельниччини цей орган шляхетського самоврядування почав функціонувати у місті Володимирі на Волині, а до свого первісного місця проведення повернувся вже за часів Станіслава-Августа Понятовського¹².

Житомир був центром не лише повіту, але й королівських столових володінь, якими керував призначений монархом намісник-староста. Ця замкова округа (староство) охоплювала десять сіл в околицях міста над Тетеревом: Альбинівку, Побитівку, Богданівку, Барашівку, Соколову Гору, Гажинку, Васків, Селець, Станишівку та Псище (1789)¹³. Протягом усього досліджуваного періоду уряд житомирського старости посідав Ян-Кастан Ілінський¹⁴.

Адміністративна й судова влада старости поширювалася на територію староства, але не тільки. Цей вельможа визначав ще й склад Житомирського гродського суду, який вирішував суперечки землевласників цілого повіту (справи кримінального і, частково, цивільного характеру). Точний час появи цієї судової установи досі не встановлений. Він не з'явився, як більшість інших аналогічних інституцій, внаслідок серії реформ 1560-х років. Не бачимо його і в другій половині XVI, і упродовж всього XVII ст. За спостереженням Миколи Крикуна, до 1765 р. в Житомирі лише номінально існувала гродська канцелярія, тоді як судові суперечки повітників

¹⁰ Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku. Opracowali Eugeniusz Janas i Witold Kaczewski. Kórnik, 2002. S.139; Taryfa podatku podymnego województwa kijowskiego... S. 137.

¹¹ Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648, Warszawa, 2005. S. 69-70.

¹² Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі: Архив ЮЗР). Киев, 1888. Ч. 2, т. 2. С. IV.

¹³ Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). С. 549-551.

¹⁴ Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku. S. 140.

вирішувалися на сесіях “київської установи”¹⁵. Разом із гродським, у 1760-х в Житомирі з’явився і земський суд, у якому розглядалися майнові та цивільні суперечки шляхти¹⁶.

Цікаво, що на той момент Житомир, окрім “власних” судів, дав прихисток ще двох сусіднім: після Хмельниччини до нього переїхали гродська та земська установи з окупованого Києва. Від середини XVII ст. місто де-факто, а потім і де-юре стало центром всього воєводства.

1.2. Топографія і населення Житомира

У досліджуваний період заселена частина міста лежала на лівому березі річки Кам’янки, а її правий берег ще не був загосподарений¹⁷. В адміністративному плані Житомир поділявся на замкову територію і сферу юрисдикції магістрату. Що собою являв замок – достеменно не відомо. Люстрація Житомирського староства 1789 року інформації про нього не містить¹⁸, проте відомо, що вже у 1760-х роках споруда перебувала у поганому стані та потребувала ремонту¹⁹. Господарював у ній укомплектований старостою Яном-Каєтаном Ілінським гарнізон²⁰, який, можливо, стояв у місті і в наступні десятиліття.

Більшості міст Речі Посполитої була притаманна радіально-відцентрова мережа вулиць з кількома найбільшими шляхами, які були продовженням доріг з інших населених пунктів і перетиналися на головній площі. Однак через особливості рельєфу вулична мережа Житомира виглядала дещо інакше. Адміністративний центр Київського воєводства повністю розташовувався на лівому березі річки Кам’янки, яка виконувала роль

¹⁵ Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI-XVIII ст. С. 182

¹⁶ Там само. С. 176

¹⁷ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії губерньського Житомира . *Архітектурна спадщина Волині*. 2016. Вип. 5. С. 101-102.

¹⁸ Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). С. 536-563.

¹⁹ Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). С. 166.

²⁰ Там само. С. 172-173.

природнього західного кордону міста²¹. Можна констатувати, що східні рубежі Житомира протягом досліджуваного періоду були малозаселені. Як впливає з карти міста 1781 р., найбільше житлових споруд знаходилося в центральній, північній та південній частинах міста, а також уздовж річки Кам'янки²².

Наприкінці XVIII століття будинки в Житомирі все ще не мали нумерації. Борис Дубман доводить, що відповідна традиція з'явилася в місті аж на початку XX ст. До цього часу для позначення адреси використовувалися ім'я власника будівлі або назва установи, яка в ньому знаходилася²³. Для порівняння, в іншому королівському місті Ужендові будинки нумерувалися від центру і до околиць вже у XVIII ст.²⁴

У другій половині XVIII століття на Лівобережжі вже почала запроваджуватись регулярна система розташування вулиць. При цьому українським містам на підконтрольній Речі Посполитій території часто була притаманна стихійна забудова²⁵. У 1780-х роках вулична мережа Житомира мала нерегулярний характер та мала декілька відцентрових комунікацій, які вели до ринкової площі²⁶. Просторовий уклад міста набув більш-менш впорядкованого вигляду лише у середині XIX ст.²⁷

Про назви міських шляхів знаємо мало. На мапі міста 1781 року позначено лише вулицю Київську²⁸. При цьому слід мати на увазі, що в інших урбаністичних центрах Речі Посполитої цього періоду міські шляхи вже мали свої назви. Наприклад, у меншому за Житомир Ужендові

²¹ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 112.

²² Там само. С. 101.

²³ Дубман Б. Прогулка по Киевской улице. URL: <http://zhzh.info/publ/31-1-0-15016> (дата звернення: 18.04.2021).

²⁴ Surdacki M. Urzędów w XVII i XVIII wieku. Lublin, 2007. S. 42.

²⁵ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 110, 104.

²⁶ Там само. С. 101-102.

²⁷ Там само. С. 117.

²⁸ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 101.

зафіксовано в цей час півтора десятка вулиць – Костельну, Шевську, Приринкову та інші²⁹.

Хоча точну кількість вулиць у воєводському центрі підрахувати важко, на мапі 1781 року вже прослідковуються обриси деяких із них³⁰. Борис Дубман вважає, що у XVIII столітті сучасна вулиця Кафедральна називалася Київською³¹. Припущення краєзнавця вдається підтвердити завдяки розгляду щойно згаданого джерела. Сучасна вулиця Київська на мапі позначена як дорога до села Вересів³².

Приблизну довжину міських шляхів можна встановити завдяки порівнянню відстані між головними будівлями урбаністичного центру на сучасній карті та на мапі Житомира 1781 року. За одиницю виміру ми взяли відстань від унійної церкви до костелу Святого Йоана з Дуклі³³. На мапі 1781 року ці храми позначені і знаходяться на тих саме місцях, що й нині. Відстань між ними сьогодні становить близько 420 метрів, а відтак можна вирахувати приблизний масштаб унікального картографічного джерела. Один сантиметр мапи дорівнює бл. 15,5 метрів.

За цим принципом можна підрахувати протяжність усіх наявних на карті 1781 р. вулиць. Середня їх довжина, як видається, складала близько 400 метрів. Утім, під час підрахунків ми зіштовхнулися з проблемою визначення того, що можа вважати вулицею в тогочасному місті. Найдовші шляхи у XVIII ст. були продовженням доріг з інших населених пунктів, і зрозуміти,

²⁹ Archiwum Narodowy w Krakowie. Zbior kart. II 243. S. 1.; Surdacki M. Urzędów w XVII i XVIII wieku. S. 42.

³⁰ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С.101. Так, на карті бачимо обриси вулиць, які в наш час мають назви: Леха Качинського, Дмитра Донцова, Любарська, Пушкінська, Ольжича, Трипільська, Млинова, Короленка, Перемоги, Мала й Велика Бердичівські, Кафедральна.

³¹ Дубман Б. Прогулка по Киевской улице. URL: <http://zhzh.info/publ/31-1-0-15016> (дата звернення: 18.04.2021).

³² Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 101-102.

³³ На карті 1781 року позначено бернардинський монастир, проте ще без костелу, який нині присвячено Св. Йоану з Дуклі. Унійний храм невідомої посвяти знаходиться на місці сучасної православної Свято-Хрестовоздвиженської церкви (Див. Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 101.; Дубман Б. Прогулка по Киевской улице. URL: <http://zhzh.info/publ/31-1-0-15016> (дата звернення: 18.04.2021).

де починалася “міська частина” такого шляху вкрай складно. Якщо не враховувати у підрахунках ці “зовнішні вулиці”, середня довжина міських артерій становитиме близько 270 м.³⁴

Довжина вулиць, яку фіксуємо в Житомирі, загалом співмірна з цифрами, які Людмила Пляшко наводить для міст підросійського Лівобережжя у XVIII ст. Так, наприклад, довжина центральних чернігівських вулиць на початку 1700-х років була близькою до 300 м, а в інших містах регіону не перевищувала 500 м³⁵.

Ширину вулиць у Житомирі протягом досліджуваного періоду встановити складно, оскільки похибка при підрахунках видається занадто значною³⁶. Проте якщо в наші дні ширина вулиць, які існують з XVIII ст., складає близько 5-7 метрів, то навряд чи їхня ширина була більшою у 1780-х роках³⁷. У Ромнах ширина вулиць була подібною та дорівнювала ширині трьох возів, що загалом співмірно з тим, що бачимо у Житомирі досліджуваного періоду³⁸.

Центральні артерії Житомира дійшли до наших днів у зміненому вигляді. Довжина сучасної вулиці Леха Качинського, контури якої можна побачити на мапі 1781 р., помітно зросла. Якщо у XVIII ст. вона становила до 600 метрів, то згодом, після будівництва моста на правий берег річки Кам'янки, її протяжність суттєво збільшилася³⁹.

³⁴ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 101.

³⁵ Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. Київ, 1980. С. 55.

³⁶ Похибка при розрахунках довжини вулиць може складати близько 20 метрів, тож для визначення ширини вулиць не можна застосувати метод, який є доцільним при підрахунку їхньої довжини.

³⁷ Житомир. Google maps. URL: <https://www.google.com/maps/place/%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80,+%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0+%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C,+10000/@50.250424,28.6560287,18.04z/data=!4m5!3m4!1s0x472c64a32bfa355d:0xf14ad2a3d9b9e229!8m2!3d50.25465!4d28.6586669> (дата звернення 16.05.2021).

³⁸ Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. Київ, 1980. С. 55.

³⁹ Житомир. URL: <https://www.google.com/maps/place/%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80,+%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0+%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C,+10000/@50.250424,28.6560287,18.04z/data=!4m5!3m4!1s0x472c64a32bfa355d:0xf14ad2a3d9b9e229!8m2!3d50.25465!4d28.6586669>

Вулиця, що в наш час носить ім'я Дмитра Донцова, з 1781 року дещо змінила свій напрямок: у XVIII ст. вона йшла прямо на південний схід від вулиці, яка нині носить ім'я Леха Качинського⁴⁰. Проте зараз в місці її перетину з Любарською вулицею вона робить невеликий “гак” навколо житлових будинків, плавно йде на схід і потім знову набуває південного напрямку⁴¹.

Помітних змін у своєму вигляді зазнала і вулиця Любарська. Якщо нині вона з півдня перетинає вулицю Дмитра Донцова і рухається далі на північ до перетину з Малою Бердичівською, то у 1780-х роках роках Любарських вулиць фактично було дві. Перша з них прямувала до теперішньої вулиці Донцова з півдня і з'єднувалася з нею, оминаючи декілька земельних ділянок. Друга вливалася в неї з півночі. В пізніші часи “південна Любарська” таки перетнула ряд садиби, а її “обхідна” частина, яка існувала спочатку, змін не зазнала⁴².

Зміни відбулися і в рельєфі Житомира. Від того місця, де сьогодні стоїть будинок 27 на 3-му Чуднівському провулку, у напрямку на північний схід простирався довгий яр, який перетинав вулицю Миколи Лисенка та закінчувався неподілім від початків вулиці Театральної. Яр цей і досі існує,

[8C,+10000/@50.2525754,28.656804,17.62z/data=!4m5!3m4!1s0x472c64a32bfa355d:0xf14ad2a3d9b9e229!8m2!3d50.25465!4d28.6586669](https://www.google.com/maps/place/%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80,+%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0+%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C,+10000/@50.2525754,28.656804,17.62z/data=!4m5!3m4!1s0x472c64a32bfa355d:0xf14ad2a3d9b9e229!8m2!3d50.25465!4d28.6586669) (дата звернення 16.05.2021); Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 101

⁴⁰ Там само. С. 101.

⁴¹ Житомир. Google maps. URL: <https://www.google.com/maps/place/%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80,+%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0+%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C,+10000/@50.2504074,28.6593311,17.26z/data=!4m5!3m4!1s0x472c64a32bfa355d:0xf14ad2a3d9b9e229!8m2!3d50.25465!4d28.6586669> (дата звернення 16.05.2021).

⁴² Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 101; Житомир. Google maps. URL: <https://www.google.com/maps/place/%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80,+%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0+%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C,+10000/@50.2504074,28.6593311,17.26z/data=!4m5!3m4!1s0x472c64a32bfa355d:0xf14ad2a3d9b9e229!8m2!3d50.25465!4d28.6586669> (дата звернення 16.05.2021).

проте його сучасна довжина складає близько 300 метрів, що на понад 250 метрів менше за показники останньої чверті XVIII ст⁴³.

В окремих випадках вдалося уточнити приблизний час появи деяких міських шляхів. Так, на карті Житомира, яку дослідник Петро Ричков відносить до “кінця XVIII століття”, сучасна вулиця Михайлівська вже позначена⁴⁴, проте на мапі 1798 року її ще немає⁴⁵. З огляду на це, можна припустити, що згаданий шлях сформувався після 1798 року, а картографічний документ, який Петро Ричков відносить до кінця XVIII ст. було створено вже в 1800-х. На карті початку XIX століття вулицю Михайлівську вже зафіксовано⁴⁶.

Південна межа міста проходила приблизно в 650 метрах на південь від сучасної Пушкінської вулиці. Таким чином, частина Житомира, де в наші дні знаходяться стадіон “Полісся”, військовий госпіталь та багато інших важливих споруд, станом на 1781 рік ще не була загосподарена. Західним кордоном міста виступала річка Кам’янка, а на півночі воно закінчувалося неподалік від перетину сучасних вулиць Перемоги та Короленка.⁴⁷

Зі свідчень канцеляриста Яна-Дукляна Охоцького знаємо, що тогочасні житомирські комунікації перебували в поганому стані. Через відсутність

⁴³ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 101.; Житомир. Google maps URL: [⁴⁴ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 106.](https://www.google.com/maps/place/3-%D0%B9+%D0%A7%D1%83%D0%B4%D0%BD%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9+%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B2.,+27,+%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80,+%D0%96%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0+%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C,+10001/@50.2495475,28.6560339,18z/data=!4m13!1m7!3m6!1s0x472c64a32bfa355d:0xf14ad2a3d9b9e229!2z0JbQuNGC0L7QvNC40YAsINCW0LjRgtC-0LzQuNGA0YHRjNC60LAG0L7QsdC70LDRgdGC0YwsIDEwMDAw!3b1!8m2!3d50.25465!4d28.6586669!3m4!1s0x472c648e6601fc83:0xe67424d5b97d5104!8m2!3d50.2487777!4d28.6558487 (дата звернення 16.05.2021).</p></div><div data-bbox=)

⁴⁵ Там само. С. 109, 107.

⁴⁶ Там само. С. 108.

⁴⁷ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 101.

мостової пересування ними навесні, восени та в період негоди було ускладнене⁴⁸.

Шляхи сходилися до ринкової площі, яка нині носить назву Замкової. У 80-х роках XVIII ст. вона була приблизно 90 метрів задовжки та 70 метрів завширшки. Відтоді довжина площі збільшилися більш ніж удвічі, а ширина зросла приблизно на 40 метрів⁴⁹. Будівля магістрату знаходилася тут же. Хоча на мапі 1781 р. ратуша не позначена, археолог Олександр Тарабукін вважає, що споруда на сучасній вулиці Кафедральній, яку пов'язують з магістратом, наприкінці XVIII століття знаходилася на місці дому президента Житомира Яна Левандовського. Такий висновок дослідник робить на підставі аналізу експлікації карти міста від 1781 року. Тарабукін вважає, що встановити розташування ратуші можна завдяки картам початку XIX століття. У цей час дерев'яна будівля магістрату лежала у північно-східному куті головної площі міста⁵⁰.

Нам вдалося знайти документ, який свідчить, що в будівлі на Кафедральній магістрат все-таки проводив засідання наприкінці XVIII століття. 10-13 серпня 1791 року відбувався з'їзд міських депутатів Київського округу. У протоколі зустрічі бачимо вказівку на місце його проведення. "Шляхетний магістрат" вирішив засідати в кам'яниці президента Житомира Яна Левандовського, тобто ту ж таки будівлю на вул. Кафедральній⁵¹. Цілком імовірно, що в останні роки існування Речі Посполитої серце міського самоврядування Житомира знаходилося саме там, а вже після його приєднання до Російської імперії магістрат переїхав до дерев'яної будівлі.

⁴⁸ Крашевский Ю. Рассказы о польской старине. Записки 18 века Яна Дуклана Охотского. Санкт-Петербург, 1874. С. 79-80.

⁴⁹ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 101.

⁵⁰ 1 Будинок на Кафедральній у Житомирі, де у XVIII столітті розміщувався магістрат URL: <http://news.dks.com.ua/index.php/news/kultura/37023-budinok-na-kafedralnij-u-zhitmoiri-de-u-xviii-stolitti-rozmishchavsya-magistrat> (дата звернення 22.04.2021).

⁵¹ Архив ЮЗР. Ч. 5, т. 1. Киев, 1869. С. 517.

З сакральних споруд Житомира знаємо кафедральний костел Святої Софії, який і досі можна побачити в центрі міста. Там, де наприкінці XVIII ст. розташовувався бернардинський монастир, зараз знаходиться костел Святого Йоана з Дуклі⁵². На момент створення першої мапи Житомира у місті існувало дві дерев'яні церкви: перша поруч із замком (зараз на її місці стоїть Хрестовоздвиженський храм), а друга на Подільській горі (в наші дні там стоїть Свято-Успенський собор)⁵³. Єзуїтський монастир до наших часів не вцілів, його руїни зараз знаходяться поряд із будівлею під номером 12 на вулиці Лева Качинського.

У XVIII ст. більшість міських споруд була дерев'яною⁵⁴. З каменю були зведені лише будівля магістрату, кафедральний костел та кляштор бернардинів. Подібну ситуацію спостерігаємо в багатьох інших містах Речі Посполитої, Карта Житомира 1781 року показує дуже щільну забудову центральної частини міста. На вулиці Київській (нині Кафедральна), довжина якої в той час складала трохи більше 200 метрів з одного боку розташовувалося 13 будівель. Навіть щільніше розташування житлових споруд бачимо на початку сучасної вул. Перемоги, де 8 житлових споруд розташовувалося на ділянці шляху приблизною довжиною у 100 метрів. На околицях міста густота забудови помітно падає і площа земельних ділянок між будинками зростає⁵⁵. Аналогічну ситуацію бачимо в містах Лівобережної України, яка упродовж всього XVIII ст. перебувала у складі Російської держави. Так, у Чернігові за планом 1706 року на вулиці, довжина якої складала близько 400 метрів, могло розташовуватись 9-10 дворів. Людмила Пляшко вважає, що таке щільне розташування земельних ділянок в містах регіону було зумовлено наявністю оборонних стін навколо основної

⁵² Krz[ywicki] J. Żytomierz. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski. Warszawa, 1881. T. 14. S. 903.

⁵³ Там само. S. 903, 904.

⁵⁴ Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії... С. 107.

⁵⁵ Там само. С. 101.

території урбаністичних центрів, що ззовні обмежувало площу міста⁵⁶. Проте характерні для міст Лівобережжя показники щільності міської забудови вдвічі менші за ті, які бачимо у серці Житомира 1780-х років.

Станом на 1789 рік під містом стояло три млини: один “з греблею” в урочищі Кокрин і два нижче за течією річки Кам’янки. Кожен з кам’янецьких млинів мав по “два камені” (жорна), а от про оснащення кокринського нічого не відомо. Знаємо лише, що цей останній належав житомирському лавнику (1782-1787)⁵⁷ Артему Павленку, який потрапив у податковий скандал і мусив відстоювати свої майнові інтереси перед королем⁵⁸. Несплата податків – в тогочасному Житомирі проблема значна. В люстрації староства 1789 року зафіксовано скарги магістрату про “значні кривди” від єзуїтів та шляхти, які не сплачували податки до міської скарбниці. Одним із таких порушників названий житомирський гродський писар Миколай Каленський. Шляхтич посідав земельну ділянку, на якій “могло стояти кілька десятків домів” і не сплачував з неї жодних податків. Справою мала зайнятися Комісія коронного скарбу⁵⁹. Окрім єзуїтів та нобелів податки не сплачували ще й євреї, які почали масово селитися в місті щойно на початку XVIII ст.⁶⁰

В Житомирі 1780-х функціонувала Комісія доброго порядку, яка піклувалася про покращення інфраструктури міста⁶¹. Такі інституції почали запроваджуватись в деяких королівських містах Речі Посполитої від початку правління Станіслава-Августа Понятовського (1764-1795). Точна дата її створення в Житомирі не встановлена, проте знаємо, що найдавніша відома

⁵⁶ Пляшко Л. Подорож до міста XVIII століття. Київ, 1980. С. 55.

⁵⁷ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі: ЦДІАК України). Ф.13. Оп.1. Спр. 1. Арк. 37 зв. -38, 233.

⁵⁸ Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). С. 548. Артем Павленко не платив до міської казни податків зі своїх прибутків, які отримував від млина, і через це магістрат прийняв рішення конфіскувати млин у Павленка. У відповідь лавник позвав членів міського уряду до Коронного ассесорського суду, але чим закінчився цей процес – не відомо.

⁵⁹ Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). С. 555.

⁶⁰ Там само. С. 556. Найдавніше свідчення про євреїв-домовласників, яке нам пощастило виявити, датується 1747 р., див. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zbiór Zygmunta Glogera, sygnatura 548. S.14-15.

⁶¹ Jakimowicz K. Okoliczności powołania, kompetencje i skład osobowy lubelskiej Komisji Dobrego Porządku. *Rocznik Lubelski*. 2015. № 41. S. 59.

мапа воєводського центру 1781 року була створена за наказом саме цієї інституції. Також про її функціонування свідчать непоодинокі згадки в актових книгах магістрату⁶².

Приблизні підрахунки чисельності населення міста можливі завдяки використанню податкових матеріалів. Утім, існує проблема визначення коефіцієнту домогосподарства окресленого періоду. Множник шість, актуальний для початку XVII ст.⁶³, під час розрахунків чисельності населення міст Правобережжя пізнішого часу використовувати недоцільно з огляду на ті демографічні зміни, які спостерігалися в регіоні в добу Хмельниччини, Руїни, Північної війни, гайдамацьких повстань в наступні десятиліття. Відтак для другої половини XVII і XVIII ст. коефіцієнт цей був суттєво меншим.

Чисельність населення Житомира досліджуваного періоду можливо вирахувати за допомогою переписів християнського та єврейського населення міста, проведених 1789 року. Ці джерела є певною мірою унікальними, оскільки в попередні століття подібного типу документи не створювалися. Аналізуючи матеріали перепису, Іван Каманін прийшов до висновку, що для християнських домогосподарств Житомира варто використовувати коефіцієнти 4.6, для юдейських – 5.95⁶⁴. Такі цифри Каманін отримав поділивши чисельність представників відповідної етнічно-релігійної групи на кількість домів, в яких вони проживали. Християнам та євреям у Житомирі належало 610 і 148 споруд відповідно⁶⁵.

З переписів випливає, що християн у місті було 2800 осіб, а єврейська громада налічувала трохи менше 900 жителів⁶⁶. Також ці джерела показують, що в місті проживали такі групи християнського населення: купці (15), “господарі” (бл. 600), ремісники (бл. 300), шинкарі і корчмарі (бл. 50),

⁶² Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії губерньського Житомира *Архітектурна спадщина Волині*. 2016. Вип. 5. С.100; ІЦДІАК України. Ф.13 Оп.1. Спр.1 Арк. 211зв.

⁶³ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ, 2008. С. 85.

⁶⁴ Архив ЮЗР.Київ, 1890. Ч. 5, т. 2 (вып.1). С. 219.

⁶⁵ Там само. Київ, 1890. Ч. 5, т. 2. (вып. 2). С. 598.

⁶⁶ Там само. Київ, 1890. Ч. 5., т. 2. (вып. 2). С. 600.

“челядники і слуги” (понад 900) , “вільні люди” (810) та жебраки. Єврейська громада міста складалася з шинкарів (252), корчмарів (93), торговців (100), ремісників (бл. 180), “служачих і за роботою буваючих” (58), коморників (115) та “убогих” (73)⁶⁷.

Виходить, що наприкінці XVIII століття загальний лік житомирян становив близько 3600 осіб, а це на понад дві тисячі більше, ніж показують матеріали 1760-х років⁶⁸. Суттєва різниця між показниками 60-х і 80-х років може пояснюватися фрагментарністю джерел. Річ у тім, що податкові матеріали середини XVIII ст. надають свідчення про власників домогосподарств, які проживали в частині міста, яка контролювалася магістратом, в той час як про територію, контрольовану замком, відомостей ми не маємо. З огляду хоча б на те, що Житомир був важливим адміністративним центром, столицею всього воєводства, у ньому мало проживати значне число “урожоних”, у тому числі члени чотирьох перелічених вище судових установ разом з канцеляристами, адвокатами та служебною шляхтою.

Однак у фіскальних матеріалах та інших описах міста інформації про цих людей фактично немає. Наприклад, в інвентарі Житомира 1747 року серед п'ятнадцяти зафіксованих шляхтичів-домовласників не згадується жоден ґродський чи земський урядник. Натомість у метричній книзі житомирського парафіяльного костелу за 1786-1799 роки їхні імена згадуються регулярно⁶⁹. Так, знаємо, що місцем проживання житомирського земського віце-регента Петра Виговського та київського ґродського бурграфа Яна Вірського був саме Житомир⁷⁰.

З огляду на це, простежити динаміку чисельності населення Житомира середини – другої половини XVIII століття дуже складно. Можна лише констатувати, що за демографічним показником місто суттєво поступалося

⁶⁷ Там само. С. 600.

⁶⁸ Там само. С. 599.

⁶⁹ ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51.Спр. 119 Арк. 18, 20, 42, 78-78 зв., 1, 5 зв.

⁷⁰ Там само. Арк. 8, 44-44 зв.

багатьом іншим воєводським центрам Речі Посполитої, у тому числі й прикордонним. Наприклад, у литовському Могильові станом на 1740-і роки проживало понад 10.000 осіб. У колишній столиці воєводства Києві, який від середини XVII ст. увійшов до складу Московської держави, на 1760-ті проживало понад 40.000 жителів⁷¹.

Одним із дуже важливих джерел для дослідження історії Житомира окресленого періоду є метрична книга місцевого костелу 1786-1799 років. Документ містить інформацію про вихідців з усіх верств населення: шляхту, міщан та селян, які проживали у тодішньому воєводському центрі та його околицях. Окрім імен батьків, які вирішили охрестити своїх дітей у цьому храмі, джерело містить цінні дані про кумів та асистентів церемонії і, таким чином, показує родинно-свояцькі зв'язки між жителями міста, у тому числі урядниками магістрату.

Постійними відвідувачами храму були особи благородного походження. Джерело надає свідчення як про титуловану шляхту (з земськими, гродськими та навіть сенаторськими урядами), так і про нобелів без особливої відзнаки. Парафіянами храму були преставники родів Прушинських, Попелів, Шиманських, Виговських та багатьох інших⁷². Значна частина шляхти проживала у самому Житомирі, а не лише у його передмістях та навколишніх маєтках⁷³.

Ядром міста виступало житомирське міщанство. Ця група населення родичалася і з селянами, і з представниками свого стану, і з “шляхетними”⁷⁴. Також було зафіксовано часті випадки виконання міськими урядниками ролі

⁷¹ Мынулае і сучаснасць / Уклад. А.М. Бацюкоў, І.А. Пушкін. Мінск, 2019. С. 78; Історія міст та сіл Української РСР. Київ / Редкол. Бойченко В.О. (голова редколегії), Касименко О.К., Котов В.Н. та ін. Київ, 1968. С. 80.

⁷² ДАЖО. Ф.178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 12, 16 зв., 18.

⁷³ Там само. Арк. 24, 25, 33.

⁷⁴ Відомо про випадки, коли рівень життя вихідців з привілейованого стану був гіршим за такий у міщан та навіть селян (Див. Poniat R. Przedstawiciele dółów szlacheckich w miastach doby Stanisławowskiej. *Klio, Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*. 2017. T.41 (2). S. 76).

хрещених батьків дітей житомирських міщан⁷⁵. Цікаво, що в метриці зафіксовано випадки проживання повноправних городян на передмістях Житомира, а не у самому воєводському центрі⁷⁶.

Встановити точне процентне співвідношення різних категорій парафіян не видається можливим через свого роду термінологічну плутанину. Річ у тім, що маркер “благородний” (лат. *Nobilis*)⁷⁷, який у XVI ст. був індикатором шляхетності носія, в пізніші часи почали використовувати для позначення збіднілих вихідців з привілейованого стану. За спостереженням Влодзімежа Двожачека, у XVII ст. цей соціальний маркер міг використовуватися як на позначення людей, у шляхетстві яких була переконана гродська канцелярія, так і осіб, коріння яких було непевним⁷⁸.

У досліджуваний період «нобелями» вже могли називати багатих міщан, тоді як “справжніх” шляхтичів, залежно від позиції в ієрархії, йменували або “урожоними” (лат. *Generosus*), або “вельможними” (лат. *Magnificus*), або “пресвітлими” (лат. *Illustris*)⁷⁹. Цю градацію чудово ілюструє історія житомирського президента Яна Левандовського, який у досліджуваному джерелі фігурує спочатку як “шляхетний”, а потім як “урожоний”⁸⁰. Зміна статусу цієї особи відбулася орієнтовно між листопадом 1789 та липнем 1791 року⁸¹. Маємо підстави стверджувати, що причиною тому стало отримання Левандовським привілею на шляхетство у листопаді 1790-го⁸².

⁷⁵ ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 9 зв., 39 зв.

⁷⁶ Там само. Арк. 21, 25.

⁷⁷ Значна частина житомирян фігурує у метричній книзі саме під цим титулом, див. Там само. Арк. 38-38 зв., 74 зв., 84.

⁷⁸ Dworzaczek W. Przenikanie szlachty do stanu mieszczańskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku. *Przegląd historyczny*. 1956. № 47/4. S. 657, 658.

⁷⁹ Hierarchia. URL: <http://kaminscy.pl/index.php/genealogia/hierarchia>, (дата звернення 23.03.2021).

⁸⁰ Лат. *Nobilis* та *Generosus* (ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 9 зв., 34 зв.).

⁸¹ Там само. Арк. 44 зв., 65.

⁸² Цікаво, що факти переходу житомирських урядників з одного стану до іншого фіксуються ще з XVI ст.. Так, у 1552 році Гораїн Коздаутович зафіксований у ревізії житомирського замку як слуга-боярин, у 1583 фігурує у джерелах як міщанин-війт, а ще за три роки він вже афішував свою приналежність до привілейованого стану (Див. Білоус

Трохи складніше розібратися із соціальним маркером житомирського лавника Міхала (Михайла ?) Турського, який ще в квітні 1789 року фігурує в джерелі як “славетний”, а вже на початку наступного року згаданий як “нобель”⁸³. З огляду на це, можемо констатувати, що за наявними джерелами важко встановити значення поняття “шляхетний” у Житомирі кінця XVIII ст⁸⁴.

У житомирському костелі своїх дітей хрестило вкрай мало “працьовитих”, що цілком закономірно, оскільки ми розглядаємо метрику міського храму, а не сільського. Загалом, у аналізованому джерелі було зафіксовано всього вісім записів про хрещення селянських дітей, що складає приблизно 1.4% від загального числа записів. Тим не менше, селяни інколи виступали хрещеними батьками “урожоних” житомирян і навпаки⁸⁵.

Окрім хрещень дітей католиків, у метриці також було зафіксовано випадки переходу в католицизм з юдаїзму. Хрещеними батьками при цих церемоніях часто виступали земські та міські урядники. Так, маємо запис від 1789 року, в якому райця Ян Левандовський та президент міста Флоріан Новицький виступають хрещеними батьками у вихрещеного юдея⁸⁶. За два роки вони ж разом із лавником Міхалом Турським виступили хрещеними батьками ще одного новонаверненого католика⁸⁷. Серед сенаторів та земських урядників в таких записах фігурують житомирський суддя Адам Букар, каштелян Станіслав Прушинський та інші представники еліти Київського воєводства⁸⁸. Залучення міського патриціату та заможної шляхти до таїнства хрещення іншовірців може свідчити про особливий прояв ними

Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... С. 77. *Volumina Legum*. Kraków, 1889. Vol. 9. P. 194.).

⁸³ ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 31-31 зв., 37, 46 зв.

⁸⁴ Якщо “нобелів” відносити до шляхти разом з “урожоними” та “пресвітлими”, то це означатиме, що число вихідців з привілейованого стану в Житомирі було вкрай великим-більше 50%, що видається малоімовірним, з огляду на те, що середній такий показник по Речі Посполитій мав бути в рази меншим.

⁸⁵ ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 1 зв., 21 зв.

⁸⁶ Там само. Арк. 38-38 зв.

⁸⁷ Там само. Арк. 65.

⁸⁸ Там само. Арк. 42, 45.

своїї релігійної ідентичності. Для висновків про матеріальні стимули та зв'язки протекції, що поєднували новонавернених католиків та їх хрещених батьків, достатніх джерельних матеріалів у нас немає.

У метриці кафедрального костелу вдалося зафіксувати три випадки переходу з ісламу в католицизм⁸⁹, причому всі вони мали місце в березні-квітні 1789 р. Мотиви конверсій в джерелі не повідомляються. Відомо, однак, що новонавернена католичка Магдалена-Барбара-Ізабела Орбацька походила з Очакова, а під час російсько-турецької війни потрапила до московського полону. Як вона опинилася в Житомирі – достеменно невідомо. Не виключено, що Орбацька, як і інша колишня “магометянка” Маріанна-Ангела-Доміцела Рединська, прислужувала одній із шляхетських родин, осілих у місті⁹⁰. Точну чисельність мусульманської громади в Житомирі встановити на разі неможливо за браком джерел.

Аналізована метрична книга, на жаль, не дає відповіді на питання про конфесійну та етнічну структуру населення Житомира останньої чверті XVIII ст. Одна із причин – полонізація прізвищ та латинізація імен парафіян костелу. Їх звучання не має нас вводити в оману – Кшижановські чи Тшичинських, Козловські чи Пісковські, Теодори, Йоани або Шимони цілком могли репрезентувати руське населення міста і вірян східної християнської традиції⁹¹. Разом з тим, фіксуємо факт проживання у Житомирі осіб, які приїхали до нього з далеких країв. Серед них згадаємо, для прикладу, “нобеля” Патрика Міддлтона та “уроженного” Йоана-Феліція Фішера⁹².

Для часткової реконструкції етнічної структури населення міста можна використовувати інвентар Житомирського староства від 1747 року, в якому вміщено перелік власників домогосподарств. Серед них, судячи з імен,

⁸⁹ Там само. Арк. 35 зв., 37-37 зв., 37 зв.-38.

⁹⁰ ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 37 зв., 37 зв.-38.

⁹¹ Там само. Арк. 2, 4 зв., 22 зв., 28 зв.

⁹² Там само. Арк. 6, 54зв.

переважали представники руського етнічного елементу⁹³. Подібних документів для досліджуваного періоду, на жаль, не виявлено.

Альтернативний спосіб дослідження етнічної структури міста запропонував відомий український історик-урбаніст Андрій Заяць. На його думку, склад магістрату відображав співвідношення різних етнічних груп урбаністичного центру. Якщо в міському уряді за іменами та прізвищами переважали, скажімо, русини, тоді й більшість населення міста становили русини⁹⁴.

Використання цієї методики наражається на проблему, яку ми вже озвучили вище у розповіді про метричні книги житомирського кафедрального костелу. Якщо метрики у римо-католицьких храмах велися латиною, то міські книги польською мовою. З огляду на це, імена деяких урядників руського походження могли подаватися у полонізованій формі. Поруч із лавниками Павлом Гоженком, Павлом Кондратенком та Артемом Павленком, які поза сумнівом, були представниками руського етнічного елементу, у джерелі фігурують урядники, походження яких встановити неможливо (президент Ян або Іван Левандовський, війт Яцек чи Яцько, тобто Яків, Гурський, писар Теодор або Федір Радзевич та ін.). Висновки щодо їх коріння неможливо зробити без додаткових свідчень. Одним із таких свідчень є згадка в опрацьованих джерелах Кузьми Радзевича – поза сумнівом, якогось родича названого вище міського писаря “Теодора”⁹⁵. Ім’я “Кузьма” традиційно використовувалося в руському середовищі міста, а відтак і Теодор Радзевич міг насправді бути Федором (русином).

Наприкінці XVIII століття значна частина споруд у Житомирі все ще була дерев’яною, в місті вже були сформовані вулиці, багато з яких існують і в наш час. Чисельність населення міста протягом досліджуваного періоду не

⁹³ На відміну від метричної книги, де імена людей записувалися в латинізованому вигляді, у інвентарі 1747 року такі руські імена як Іван, Грицько, Василь та ін. просто передані латинськими літерами (див. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zbiór Zygmunta Glogera, sygnatura 548. S.8).

⁹⁴ Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів, 2019. С. 44.

⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 4, Арк. 53.

була значною і поступалася таким містам як Могилів чи Київ. Етнічну структуру населення Житомира достеменно встановити вкрай складно, проте можна констатувати наявність у місті потужних польського та руського етнічних елементів, значної єврейської громади та малої частки вихідців з далеких країв

Розділ 2. Житомирське самоврядування

В урбаністичних центрах Речі Посполитої структура і склад магістрату могли дещо відрізнятися. Більший або менший вплив на цей самоврядний орган зберігав господар міста – король (через свого намісника-старосту), магнат або церковний єрарх. Питання про те, як саме житомирський міський уряд, а значить і громада, залежали від свого господаря, потребує спеціального вивчення. Дискусії викликає й час запровадження магдебурзького права у місті. У цьому розділі спробуємо розібратися у цих питаннях і з'ясувати, якою була структура і особливості функціонування житомирського магістрату.

2.1. Дискусії про надання Житомиру магдебурзького права

Наукових досліджень, що присвячені функціонуванню самоврядних інститутів Житомира в пізньому середньовіччі та ранньомодерну добу, не надто багато. Наявна історіографія не дає точної відповіді на питання про дату надання місту монаршої грамоти. Першими щодо цього висловилися польські історики XIX століття Міхал Балінський та Тимотеуш Ліпінський, упорядники енциклопедичної праці “Starożytna Polska”. Дослідники звернули увагу на привілей 1444 року, виданий Казимиром Ягеллончиком, у якому Житомир наведений у списку 15 найбільших міст Литовсько-Руської держави. Грамота надавала мешканцям цих урбаністичних центрів право безмитної торгівлі та ряд інших пільг. За припущенням Балінського та Ліпінського, це свідчило про можливість використання “магдебурзьких пільг” у Житомирі і раніше⁹⁶.

⁹⁶ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1845. T. 2, cz. 2. S. 626-627.

Цю думку підтримав енциклопедист Юзеф Кшивіцький, автор статті про Житомир у “Польському географічному словнику”⁹⁷. Микола Теодорович в своїй “Описании церквей и приходов Волынской епархии» зауважує, що факт використання міщанами самоврядного привілею впливає з документа 1444 року⁹⁸. Проте жоден з авторів не покликався на конкретне історичне джерело.

Історики радянського періоду проблемі створення та еволюції самоврядних інститутів Житомира уваги не приділили. Вже в наш час житомирські краєзнавці Микола Костриця та Руслан Кондратюк продовжили розвідки на цю тематику. Відправною точкою у їхніх дослідженнях став вищезгаданий привілей Казимира Ягеллончика 1444 року. До розгляду теми автори залучили неопубліковану працю Петра Абрамовича, який свого часу припустив, що Житомир міг отримати самоврядний статус на 12 років раніше попередньо озвученої дати. Гіпотеза ґрунтувалася на аналізі привілею на магдебурзьке право, копія якого нібито містилася в рукописі під назвою “Зібрання прав і привілеїв міста Житомира”. Спостереження Абрамовича вперше опублікував Руслан Кондратюк під час краєзнавчої конференції у 1994 році⁹⁹. Тезу свого попередника він підтримав та підкріпив новими доказами. Так, краєзнавець припустив, що місто отримало монаршу грамоту під час громадянської війни у Великому князівстві Литовському між прихильниками Сигізмунда Кейстutowича та Свидригайла Ольгердовича (1432-1438). Перший був зацікавлений у здобутті підтримки на українських землях, через що і видав декілька привілеїв, які зрівнювали руську шляхту у правах з католиками¹⁰⁰.

Руслан Кондратюк вважав, що, надаючи магдебурзьке право Житомиру, Сигізмунд Кейстutowич прагнув перетягти на свою сторону городян одного з

⁹⁷ Krz[ywicki] J. Żytomierz. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski. Warszawa, 1881. T. 2. S. 905.

⁹⁸ Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1888. Т. 1. С. 56.

⁹⁹ Костриця М. З історії самоврядування в Житомирі. С. 34.

¹⁰⁰ Там само. С. 35.

найбільших міст Русько-Литовської держави. Проте, на думку автора, це був лише політичний прийом, тоді як реальні перетворення почалися в Житомирі тільки в 1444 році¹⁰¹.

З думкою Руслана Кондратюка солідаризувався Микола Костриця. Покликаючись на праці Володимира Антоновича, він стверджував, що у середині XV ст. магдебурзьке право в регіоні мали лише Київ та Житомир¹⁰². Водночас, автор намагався заперечити тезу іншого відомого історика Митрофана Довнара-Запольського про те, що навіть у першій половині XVI століття Житомир не мав магдебурзького статусу¹⁰³. Конкретних контраргументів при цьому Микола Костриця не навів, обмежившись висновком про “полемічний характер” тези Довнара-Запольського, яка суперечить поглядам “загальновизнаних авторитетів”¹⁰⁴.

Концепція про отримання Житомиром магдебургії в 30-х роках XV ст. спирається на “авторитетні історичні джерела”¹⁰⁵. Серед них є загадковий манускрипт “Зібрання прав і привілеїв міста Житомира”, який нібито на початку 1789 року за поданням тодішнього президента міста Флоріана Новицького було подано до міських та гродських книг. Саме у цьому документі мала міститися копія привілею 20 вересня 1432 року. Оригінал документа не дійшов до наших часів, проте збереглася його пізніша копія. Петро Абрамович вважав, що цей документ лінгвістично подібний до привілея від 27.IX.1432 р., який підтверджував магдебурзьке право Вільну. Цю думку підтримав і Р. Кондратюк¹⁰⁶. Врешті, М. Костриця прийшов до

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Архив ЮЗР. Киев, 1870. Ч. 5, т. 1. С. 47-48.

¹⁰³ Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. Киев, 1908. С. 83-97.

¹⁰⁴ Костриця М. З історії самоврядування в Житомирі. С. 34-35.

¹⁰⁵ Там само. С. 34.

¹⁰⁶ Кондратюк Р.Ю. До питання про час надання Житомиру Магдебурзького права. Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції 7-10.09.1994 р. Житомир, 1994. С. 10-11.

висновку, що хронологічна близькість привілеїв (20 та 27 вересня) є достатньою підставою для підтвердження концепції колеги¹⁰⁷.

Вже у наш час значний вклад в історіографію питання зробила Наталія Білоус. На думку дослідниці, теза про трансформацію Житомира у самоврядний центр у 1444 році потребує перегляду, а припущення Руслана Кондратюка про ще раніше надання монаршої грамоти є хибним.

Наталія Білоус вважає, що порівнювати периферійний Житомир та столичне Вільно, яке стало самоврядним містом ще у 1387 році, недоцільно. На думку дослідниці, адміністративний центр Київщини не міг дістати монаршу грамоту раніше за головне місто Великого князівства Литовського. З огляду на це, Білоус відкидає запропоновану Кондратюком гіпотезу¹⁰⁸.

Ба більше, дослідниця ставить під сумнів саме існування “привілею 1444 року”, на який спиралися її попередники. Авторка доводить, що документ, який підтверджував магдебурзьке право Вільна і дозволяв віленським міщанам безмитно торгувати у 14 найбільших містах Литовсько-Руської держави, в тому числі й Житомирі, був виданий не у 1444 році в Бересті, а на три роки раніше у Берштах. З ітінерарія Казимира Ягеллончика випливає, що 7 квітня 1441 року князь справді перебував у Берштах, а факт його візиту до Берестя у 1444 році документально підтвердити не вдалось. З цього дослідниця робить висновок, що документ, на який покликаються житомирські краєзнавці, є фальсифікатом XVIII ст.¹⁰⁹

На думку Наталії Білоус, встановити точну дату перетворення Житомира у самоврядний центр складно. Дослідниця відзначає, що перша згадка про війта у цьому місті датована 1545 роком, коли було проведено

¹⁰⁷ Костиця М. З історії самоврядування в Житомирі. С. 34.

¹⁰⁸ Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... С. 74.

¹⁰⁹ Цікаво, що у люстрації Житомирського староства, датованої вереснем 1789 роком, документа з назвою “Зібрання прав і привілеїв місту Житомиру” немає. Натомість, бачимо “Збір прав і привілеїв уряду магістратського”, проте серед наведених у ньому документів привілею Житомиру на магдебурзьке право не зафіксовано. Це може бути підтвердженням тези Н. Білоус про несправжність джерела, на яке покликаються житомирські краєзнавці, оскільки якби привілей на самоврядування справді існував, то урядники магістрату представили би його люстраторам (див. Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч.7, Т. 3 (ч.2). С. 540, Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... С. 74)

ревізію тутешнього замку. Коли великокняжі комісари навідалися до нього наступного разу (1552), було впорядковано черговий опис твердині, однак на цей раз житомирський війт в поле їхнього зору не потрапив. Вдруге особа з таким урядом зафіксована в Житомирі у 1570 році. Враховуючи наведені аргументи, складно говорити про функціонування самоврядування у цьому урбаністичному центрі Київщини в часи Сигізмунда Кейстutowича. Деякі елементи самоврядування могли з'явитися у місті під кінець XV століття, але остаточне формування міської юрисдикції відбулося значно пізніше. На думку дослідниці, це сталося в першій половині XVII ст.¹¹⁰

2.2. Структура Житомирського магістрату

2.2.1. Райці (радники, старші радні)

Рада була однією з двох палат магістрату. Вона виконувала функції виконавчого та судового органа, управляла міським майном і представляла інтереси городян на міжміській арені. Разом з тим, рада піклувалася про благоустрій міста, стежила за дотриманням у ньому правил торгівлі, розглядала майнові суперечки та виносила вирок у справах про дрібні злочини¹¹¹. Склад цього органу не був однаковим в різних містах. Так, наприклад, у Казимирі біля Кракова ще з 1420-х років було восьмеро “чинних” та шестеро “старих” райців. З другої половини XVI ст. одного з райців обирали на уряд бурмістра – очільника колегії. Такий устрій зберігався в місті аж до реформ Комісії доброго порядку, що існувала в часи правління останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського.

¹¹⁰ Матеріали XVI-XVII ст. свідчать про функціонування копних судів у Житомирі. Андрій Заяць вважає, що такі установи діяли саме в неупривілейованих містах. (Див. Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... С. 83; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI-першій половині XVII століття. Львів, 2003. С. 139.

¹¹¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття... С.115.

Тоді число райців у місті було зменшено до чотирьох¹¹². У Любліні XVII ст. до складу ради входило четверо “резидентів” та шестеро “старих райців”¹¹³.

У досліджуваний період в житомирському магістраті засідало троє райців¹¹⁴, проте ми поки не можемо вказати, з якого часу усталилася ця традиція. Аналіз міських книг Житомира 1780-1790-х років дозволив встановити імена 8 райців: Теодор Портянка (Портянюх) (1784-1787)¹¹⁵, Тиміш Йомич (1782)¹¹⁶, Андрій Хведорець (1782-1784)¹¹⁷, Кирило Смалевич (1782)¹¹⁸, Ігнацій Плоцінський (1787)¹¹⁹, Флоріан Новицький (1783-1787)¹²⁰, Францішек Шефкович (1790)¹²¹ та Ян Загурський (1792)¹²². Окрім них згадуються ще й “старші радні”. На жаль, поки не вдалося встановити, якими функціями вони були наділені і з якого часу з’явилися в номенклатурі магістрату. В переліку всіх його чинних урядників, датованому груднем 1784 року, бачимо лише трьох райців (без виокремлення когось із них, як “старшого”). Перший “старший радний”, зафіксований у джерелах, – колишній президент міста Ян Левандовський (1791)¹²³.

З-поміж усіх житомирських райців привертає увагу постать Флоріана Новицького, який перебував на уряді чотири роки, починаючи з 1783-го¹²⁴. Відомо, що до свого обрання він якийсь час виконував обов’язки інстигатора,

¹¹² Stanczyk S. Urzędnicy miejscy Kazimierza koło Krakowa od połowy XVI do końca XVIII wieku. Rozprawa doktorska. Kraków, 2020. S. 17-18.

¹¹³ Riabinin J. Rada miejska lubelska w XVII wieku. Lublin, 1931. S. 2.

¹¹⁴ ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1 Спр. 1. Арк. 102 зв.

¹¹⁵ ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1 Спр. 1. Арк. 102 зв., 184.

¹¹⁶ Там само. Арк. 37 зв.-38, 102зв.

¹¹⁷ Там само. Арк. 37 зв.-38.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само. Арк. 213.

¹²⁰ Там само. Арк 15-15 зв, ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119 Арк. 12зв-13.

¹²¹ ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк.54.

¹²² ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 76.

¹²³ ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1. Спр. 1. Арк 213, Архив ЮЗР. Киев, 1869. Т. 5, ч. 1. С. 519,

¹²⁴ ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1. Спр.1. Арк. 15-15 зв.

тобто публічного обвинувача (1782)¹²⁵, а в травні 1787-го був обраний на посаду віцепрезидента Житомира¹²⁶.

2.2.2. Президент

Президент очолював і раду, і магістрат загалом. Точна дата запровадження цього уряду в Житомирі невідома, проте ще в середині XVII ст. радецьку палату очолювали бурмістри¹²⁷. Можливо, появу президентів слід пов'язувати із піднесенням ролі міста як головного адміністративного й економічного центру Київського воєводства. Нагадаємо, що особливий статус був закріплений за Житомиром після того, як Київ опинився у складі Московського царства. До прямих обов'язків президента входили контроль за дотриманням правопорядку в місті, розгляд конфліктів між ремісниками, пильнування за тим, аби на ринку не обважували покупців, тощо¹²⁸.

У 80 – на початку 90-х років XVIII ст. президентами міста були: Ян Левандовський (1782-1787)¹²⁹, Яцек Гурський (1787-1788)¹³⁰, Флоріан Новицький (1788-1789)¹³¹, Теодор Радзевич (1791-1792, 1793)¹³² та, можливо, Францішек Шефкович (1793)¹³³. Найбільше відомо про Яна Левандовського. У міських книгах натрапляємо на його ім'я вже у 1782 році, проте не виключено, що він міг обіймати свій уряд і раніше¹³⁴. Проживав тодішній президент міста у кам'яниці на сучасній Замковій площі, у якій магістрат проводив свої засідання принаймні на початку 1790-х. Цілком можливо, що ця будівля була зведена на ділянці, яку Левандовський отримав від міського

¹²⁵ Ф. Новицький міг засідати в магістраті і до 1782 р. Підтвердити або спростувати це припущення складно з огляду на стан збереження житомирських міських книг.

¹²⁶ ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1 Спр. 1. Арк. 210.

¹²⁷ Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... С. 78.

¹²⁸ Петришак Б. Канцелярія Львова у XVIII столітті. Записки Наукового товариства імені Шевченка. 2017, Т. 270. С. 604.

¹²⁹ ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1. Спр.1. Арк. 10, 210.

¹³⁰ Там само. Арк. 210, Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). С. 540.

¹³¹ Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). С. 540, ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 34.

¹³² ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119 Арк. 59 зв., 63 зв., 65, 84, 86, 92.

¹³³ Там само. 95зв.

¹³⁴ ЦДІАК України Ф.13 Оп.1 Спр.1 Арк. 10.

уряду в 1782 році¹³⁵. Документ не містить інформації, де саме знаходилася ділянка. Відомо лише, що вона межувала з домогосподарствами інстигатора Флоріана Новицького та шляхтича Семена Губи¹³⁶. Левандовський виконував свої обов'язки до кінця травня 1787 року, коли він “від уряду президента ухилився”¹³⁷.

Через свого роду термінологічну плутанину складно встановити статус Яна Левандовського після того, як він залишив уряд. В датованих наступними роками метричних книгах місцевої католицької парафії колишній президент згадується то як “*consulis civitatis Żytomeriensi*” (лат. *райця міста Житомира*)¹³⁸, то як “*proconsul civitatis Żytomeriensi*” (лат. *бурмистр міста Житомира*)¹³⁹. В актовій книзі магістрату, яка велась польською мовою, Левандовський в кількох випадках фігурує як “*prokonsul*”. Таке позначення уряду застосовувалося для означення лише його позиції, тоді як інших урядників міський писар називав звичними польськими термінами “*prezydent*”, “*vice-prezydent*”, “*rayca*”, “*ławnik*” тощо. У тому ж записі, де Левандовський виконує роль “проконсула”, президентом названий Яцек Гурський¹⁴⁰. Звернімо увагу на ієрархію титулів у переліку. “Проконсул” розташований у документі після президента, віцепрезидента та війта, але перед райцями. З огляду на це, можна припустити, що уряд Левандовського – це відповідник “старшого радного”. І справді, в деяких документах, датованих початком 1790-х, колишній президент позначений як носій цього “титулу”¹⁴¹.

Ще одним президентом Житомира, про якого вдалося зібрати досить багато свідчень, був Теодор Радзевич, що походив, імовірно, з руської

¹³⁵ Там само. Арк 34.

¹³⁶ Там само. Арк 34, Архив ЮЗР. Ч. 5, т. 1. Киев, 1869. С. 517.

¹³⁷ ЦДІАК України Ф.13. Оп. 1 Спр.1. Арк. 210-210зв.

¹³⁸ ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 38-38 зв.

¹³⁹ Там само. Арк. 34.

¹⁴⁰ ЦДІАК України Ф.13. Оп. 1 Спр. 1. Арк 221-221 зв.

¹⁴¹ Архив ЮЗР. Киев, 1869. Т. 5, ч. 1. С. 519; Киев, 1905. Ч.7, т. 3. (ч. 2). С. 559.

родини¹⁴². В актових книгах фіксується з 1782 року¹⁴³, проте, як і у випадку з райцею Новицьким та президентом Левандовським¹⁴⁴, напевне виконував урядницькі функції і до зазначеного хронологічного рубежа. Спершу Радзевич був війтівським писарем (1782-1787)¹⁴⁵, в одному з джерел згаданий також як “*druide judiciani*” (лат. *мудрий суддя*), проте що означало це окреслення – незрозуміло¹⁴⁶.

Коли в травні 1787 року президент Левандовський залишив свій уряд, у керівній верхівці магістрату відбулася ротація кадрів. Теодор Радзевич склав писарські повноваження і став війтом. Президентом він був обраний наприкінці 1790-го, або на початку 1791-го, місто очолював до листопада 1792 року. Через кілька місяців Радзевич уже був віцепрезидентом, проте влітку 1793-го знову стає президентом Житомира¹⁴⁷.

Одним з останніх носіїв найвищого міського уряду був, можливо, Францішек Шефкович. У метричній книзі 1793 р. поруч з його іменем стоїть окреслення “*praetor*”¹⁴⁸, тобто “бурмистр”. Утім, як ми вже з’ясували, бурмистрів у житомирському магістраті не було, а їх функції виконували президенти. Поза сумнівом, у цьому випадку йдеться про представника радецької палати магістрату, проте його позиція в міській ієрархії не є остаточно зрозумілою. Претором могли називати райцю або старшого радного, хоча відкидати можливість перебування Шефковича на уряді президента також не варто.

2.2.3. Віцепрезидент

¹⁴² У документах 1780-х років фігурує міщанин Кузьма Радзевич, який, поза сумнівом, був родичем Теодора (ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1. Спр. 4 Арк. 53 зв.-54 зв.). Кузьма – ім’я, яке у досліджуваній період вживалося у регіоні виключно носіями східнохристиянської традиції. Враховуючи сказане, можна припустити, що насправді Теодора Радзевича звали Федір Радевич.

¹⁴³ ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 34.

¹⁴⁴ ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10, 34.

¹⁴⁵ Там само. Арк. 128.

¹⁴⁶ Там само. Арк. 51.

¹⁴⁷ ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 59 зв, 84, 86, 92.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 95 зв.

Помічником президента Житомира був віцепрезидент. На жаль, поки що не вдалося встановити, які саме повноваження мав заступник очільника магістрату. Поява відповідного уряду в Житомирі мала відбутися синхронно із запровадженням позиції президента або трохи пізніше – очевидно, в другій половині XVII або в першій половині XVIII ст. У досліджуваний період джерела називають житомирськими віцепрезидентами Ігнація Плоцінського (1782-1787)¹⁴⁹, Флоріана Новицького (1787-1788)¹⁵⁰, Теодора Радзевича (1792)¹⁵¹ та Войцеха Муравського (1792)¹⁵².

Найдовше (5 років) згаданий уряд обіймав Ігнацій Плоцінський. Про його попередню кар'єру відомостей не маємо. Після складання повноваження віцепрезидента Плоцінський став райцею (1787), востаннє його ім'я фігурує в джерелах у 1792 році¹⁵³. Приклад Ігнація Плоцінського наглядно ілюструє, що рух кар'єрою драбиною міг відбуватися в обох напрямках.

Цікавою є постать останнього відомого віцепрезидента Житомира – Войцеха (Адальберта) Муравського. Шляхтич за походженням, він кілька разів згадується у метричній книзі кафедрального костелу. За цими нотатками прослідковується доволі цікавий кар'єрний шлях Муравського. У першому із записів, датованому 5 червня 1792 р., він названий галицьким скарбником та віцепрезидентом Житомира. Виходить, шляхтич поєднував земський уряд із повноваженнями у місті¹⁵⁴. Менш ніж за два місяці Муравський знову фігурує в актах як віцепрезидент Житомира, не афішуючи при тому своєї позиції в шляхетському соціумі¹⁵⁵. Ще через кілька місяців він значиться у джерелі як галицький хорунжий, місце в житомирському магістраті при тому не зазначається¹⁵⁶.

¹⁴⁹ ЦДІАК України. Ф.13. Оп.1. Спр.1. Арк.34, ДАЖО. Ф.178. Оп.51. Спр.119. Арк.13зв.

¹⁵⁰ ЦДІАК України. Ф.13. Оп.1. Спр.1. Арк. 210, ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119 Арк. 31-31 зв.

¹⁵¹ ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 86.

¹⁵² ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119. Арк. 78.

¹⁵³ Там само. Арк. 77., ЦДІАК України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 214-214 зв.

¹⁵⁴ ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119 Арк. 78.

¹⁵⁵ Там само. Арк. 79 зв.

¹⁵⁶ Там само. Арк. 81зв.

Опубліковані переліки галицьких скарбників та хорунжих показують, що останніми носіями цих титулів були, відповідно, Антоній Гождзейовський та Міхал Годлевський, а верхньою хронологічною межею їх служби був 1792 рік ¹⁵⁷. Можливо, Муравський короткий часу був скарбником після А. Гождзейовського, а згодом став наступником Годлевського. Точна дата призначення Муравського та уряд віцепрезидента Житомира невідома. У міських книгах 1780-х років він не згадується на жодному уряді, з чого можна зробити висновок про те, що Муравський потрапив до магістрату лише на початку 1790-х. Відтак, його кар'єра мусила б розвиватись дуже стрімко, аби вже за декілька років він досягнув позиції заступника голови магістрату воєводського центру. Не варто виключати і можливості участі житомирського старости Яна-Кастана Ілінського у призначенні Муравського на уряд віцепрезидента Житомира, адже єдина відома елекція міських посадовців відбулася у 1787 році саме за сприяння королівського намісника¹⁵⁸.

2.2.4. Війт

Судову палату житомирського магістрату (лаву) очолювали війти, імена яких відомі з XVI ст. Наталія Білоус припускає, що цей уряд був запроваджений в кінці XV ст., коли місто ще не мало свого повноправного самоврядного органу. Фіксацію війта у Житомирі ще до появи магістрату авторка пояснює запозиченням деяких форм міського управління у київських міщан, які доволі часто навідувалися до сусіднього повітового центру. Вже у першій половині XVII ст. до обов'язків житомирських війтів входило представлення інтересів міста в судах¹⁵⁹. Головною функцією війтів було здійснення судочинства на чолі лави, а крім того вони опікувалися збором

¹⁵⁷ Urzędnicy wojewódstwa ruskiego XVII-XVIII wieku. Spisy / Pod redakcją Antoniego Gąsiarowskiego. Wrocław, 1987. S. 38, 65.

¹⁵⁸ ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 210.

¹⁵⁹ Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... С. 77-78.

податків з городян¹⁶⁰. Також знаємо, що вони отримували 1/3 від штрафів, які сплачувало населення¹⁶¹.

Інвентар Житомирського староства 1747 року повідомляє про війта Івана Портянку, який був “призначений з двору” (очевидно, старостою). До складу магістрату в досліджуваний період входили троє братів Портянюхів (Портянок): Теодор (Федір?), Якуб (Яків?) та Ісидор (Сидір?)¹⁶². Логічно припустити, що всі вони, разом зі згаданим вище Іваном, входили до “урядницької династії”, яка належала до житомирської еліти XVIII ст.

Відомо лише про двох житомирських війтів досліджуваного періоду. Були ними Яцек Гурський (1782-1787) і Теодор Радзевич (1787-1788)¹⁶³. Хто обіймав уряд між 1778 і 1793 роками – встановити не вдалось. Ні Гурський, ні Радзевич не афішували свою війтівську діяльність, коли виступали у ролі хрещених батьків дітей місцевого люду у метриці костелу, а про їхнє війтівство відомо лише з міських книг¹⁶⁴.

Одним із пояснень відсутності згадок про війтів у метриці початку 1790-х років може бути те, що очільник лавничої палати був уніатом, а відтак не фігурував у метриці римо-католицького костелу. Уніатом, швидше за все, був і Теодор Радзевич, який зійшов на місце війта з позиції війтівського писаря¹⁶⁵. Не виключено, що і його наступник очолював канцелярію магістрату.

Попередник Радзевича житомирський війт Яцек Гурський був католиком. Його дружина Йоана Левандовська, поза сумнівом, доводилася

¹⁶⁰ В інвентарі Житомира 1747 року бачимо згадку про війта Івана Портянку, який мусив збирати податки разом з присяжним Грицьком Лупиком і шістьма “справедливими міщанами”, див. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zbiór Zygmunta Glogera, sygnatura 548. S. 11.

¹⁶¹ Принаймні, такі цифри дають джерела 1570-х років. За документами досліджуваного періоду поки не вдалося дослідити джерела прибутків житомирських війтів, див. Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... С. 77.

¹⁶² ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 37 зв.-38, 233, 240-240 зв., Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч.7, т. 3 (ч. 2). С. 543.

¹⁶³ ЦДІАК України. Ф. 13 Оп. 1. Спр. 1., Арк. 34, 210

¹⁶⁴ Там само. Арк. 37 зв.-38., 187зв.-188, 190-190зв, 229, 233, ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119 Арк. 5, 15зв, 23, 28.,

¹⁶⁵ ЦДІАК України Ф.13 Оп.1. Спр. 1., Арк. 99

родичкою (донькою або сестрою) іншого міського урядника – президента Яна Левандовського. У шлюбі з Йоаною Яцек Гурський мав щонайменше чотирьох дітей – доньок Францішку (*1786), Маріанну (*1787), Катажину (*1788) та Гелену (*1789)¹⁶⁶. Про його “довійтівську” кар’єру відомостей не маємо. Так само не знаємо точної дати зайняття Гурським керівної позиції в лаві. Можемо лише констатувати, що на уряді вйта він перебував до травня 1787 року, коли перейшов до виконання повноважень президента міста (був ним упродовж року)¹⁶⁷. Остання виявлена згадка про Гурського датована 1791 роком. Тоді він фігурував у документах в ролі радного¹⁶⁸.

2.2.5. Лавники

До обов’язків лавників¹⁶⁹ – представників другої палати магістрату, очолюваної вйтом – входило засвідчення різноманітних майнових актів городян, огляд місця скоєння злочину, розгляд справ про вбивства, крадіжки, розбійні напади тощо¹⁷⁰. Як і у випадку з райцями, число лавників не було сталим та могло варіюватися від міста до міста. Так, у Казимірі біля Кракова на початку XVIII ст. у лаві урядувало 3-4 особи. У 1780-х роках Комісія доброго порядку встановила, що їх має бути восьмеро¹⁷¹, тоді як у Житомирі цього ж часу лавників було троє або четверо. Цікавим є той факт, що в документі, датованому кінцем грудня 1784 року, в числі “цілого магістрату” бачимо трьох лавників, а менш ніж за три роки в міських актах їх згадано четверо¹⁷². Опрацьовані джерела надають інформацію про вісьмох

¹⁶⁶ ДАЖО. Ф.178. Оп. 51. Спр. 119 Арк. 5, 15зв, 26зв-27, 39.

¹⁶⁷ ЦДІАК України Ф.13 Оп. 1. Спр. 1., Арк. 210.

¹⁶⁸ Архив ЮЗР. Киев, 1869. Т. 5, ч. 1. С. 519

¹⁶⁹ В попередні століття в Житомирі функції лавників виконували сотники, за спостереженням Н. Білоус їх було не більше трьох, як і лавиків, за деякими свідченнями 1780-х років (Див. Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... С. 78, ЦДІАК України. Ф. 13. Оп. 1. Спр.1. Арк. 102зв)

¹⁷⁰ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття..., С. 115

¹⁷¹ Stanczyk S. Urzędnicy miejscy Kazimierza koło Krakowa od połowy XVI do końca XVIII wieku.... S. 38.

¹⁷² ЦДІАК України Ф.13, Оп.1, Спр.1 Арк 102зв., 233.

житомирських лавників: Василя Бобрика (1782-1788)¹⁷³, Павла Кондратенка (1782-1788)¹⁷⁴, Артема Павленка (1787)¹⁷⁵, Павла Гоженка (1782)¹⁷⁶, Ісидора Портянюха (1785-1787?)¹⁷⁷, Кирила Смалевича (1782)¹⁷⁸, Міхала Турського (1791)¹⁷⁹ та Саву Буримовича (1791-1793)¹⁸⁰.

Судячи з імен, більшість з лавників мала руське походження, а значить належала до вірян Унійної Церкви. У костелі своїх дітей хрестив лише Міхал Турський¹⁸¹. Інші лавники у метричній книзі католицької парафії практично не фігурують; в якості хрещених батьків житомирян зрідка згадуються Василь Бобрик (1787)¹⁸² та Сава Буримович (1791, 1793)¹⁸³. Останній, між іншим, хрестив сина магістратського інстигатора Леона Жепецького¹⁸⁴.

Те, що майже всі перелічені особи замість підписів завіряли офіційні документи хрестиками, свідчить про їх неписеність¹⁸⁵. Очевидно, це обмежувало кар'єрний ріст лавників. В інших містах окрім "звичайних" лавників, були ще й "старші". За припущенням Себастьяна Станчика, це окреслення вказувало не на вік, а на попередній досвід роботи особи в лаві. Старші лавники могли виконувати роль заступників в'їтів у випадку відсутності на місці чи неспроможності останніх виконувати свої обов'язки¹⁸⁶. У Житомирі наявність старших лавників поки документально не підтверджена.

¹⁷³ Там само. Арк . 35, Там само. Ф. 13, Оп.1 Спр. 4. Арк 40зв-41.

¹⁷⁴ Там само. Арк 37зв-38., 233.

¹⁷⁵ Там само. Арк 233.

¹⁷⁶ Там само. Арк. 37зв-38.

¹⁷⁷ Там само. Арк 128 , 234-235зв.

¹⁷⁸ Там само. Арк. 35

¹⁷⁹ ДАЖО. Ф.178. Оп. 51. Спр. 119 Арк. 65

¹⁸⁰ Там само. Арк. 67зв-68, 86зв.

¹⁸¹ ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119 Арк. 13 зв., 31-31зв.

¹⁸² Там само. Арк. 17.

¹⁸³ Там само. Арк. 67зв-68, 86зв,

¹⁸⁴ Там само. Арк. 67зв-68.

¹⁸⁵ ЦДІАК України Ф.13 Оп. 1, Спр. 1 Арк 37зв-38, 128, 214-214зв, 233.

¹⁸⁶ Stanczyk S. Urzędnicy miejscy Kazimierza koło Krakowa od połowy XVI do końca XVIII wieku S. 39.

2.2.6. Інстигатори

Інстигатор виконував функції публічного обвинувача. Про житомирських урядників, які носили цей титул, відомо вкрай мало. Час запровадження уряду ще потрібно встановити. В інших містах він фіксується з середини XVII ст., проте в тогочасному Житомирі інстигаторів ще не було¹⁸⁷.

Серед житомирських інстигаторів знаємо Флоріана Новицького (1782)¹⁸⁸, Людовіка Улашина (1784)¹⁸⁹ та Якуба Портянюха (1787)¹⁹⁰. Себастьян Станчик вважає, що інстигатори мусили бути освіченими людьми, оскільки на них часто покладалися додаткові обов'язки. Автор наводить приклад інстигатора з Казимира під Краковом, який окрім своїх прямих повноважень виконував функції радецького писаря¹⁹¹. Теза дослідника справедлива і щодо деяких житомирських інстигаторів кінця XVIII ст., оскільки Якуб Портянюх після роботи інстигатором став радецьким писарем. Флоріан Новицький, як випливає з джерел, також був письменним. Не виключено, що цей фактор зіграв (хай навіть і не вирішальну) роль у його подальшій кар'єрі, вершиною якої стало сходження на уряд президента міста Житомира (1788)¹⁹².

2.2.7. Писарі

Писарі очолювати канцелярію магістрату, однак у Житомирі, їх було дві. Подібна ситуацію спостерігаємо у Львові, де канцелярій було три¹⁹³. До такого висновку підштовхує одночасна згадка в актах радецьких і вйтівських писарів. Поки вдалося встановити імена лише кількох із них. Радецькими

¹⁸⁷ Там само. С.49; Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі... С. 83.

¹⁸⁸ ЦДІАК України Ф.13, Оп.1, Спр.1. Арк. 34

¹⁸⁹ Там само. Арк. 102 зв

¹⁹⁰ Там само. Арк. 210.

¹⁹¹ Stanczyk S. Urzędnicy miejscy Kazimierza koło Krakowa od połowy XVI do końca XVIII wieku S.49.

¹⁹² Там само. Арк 210, 223зв., Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). С. 540, ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119 Арк. 34.

¹⁹³ Петришак Б. Канцелярія Львова у XVIII столітті / Записки Наукового товариства імені Шевченка. 2017, Т.270. С. 601

писарями у досліджуваний період були Вінцентій Вальчиковський (1786?-1787)¹⁹⁴ та Якуб Портянюх (Портянка) (1787-?)¹⁹⁵, вйтівським – Теодор Радзевич (1782?-1787)¹⁹⁶.

В канцеляріях магістрату працювали не лише писарі, а і цілий штат їхніх підопічних. Заступником писаря був регент. Назва цього уряду могла прийти з канцелярії шляхетського гродського суду. Окрім писаря і регента в канцелярії служили підписки, які допомагати писарю вести міські книги. Вони займалися підготовкою чернеткових копій документів, робили екстракти (виписи) з міських актів тощо¹⁹⁷.

У Львові писарями ради ставали лавничі чи економічні писарі, інколи такі функції доручали лавникам або синдикам. Лавничими писарями ставали інстигатори, синдики, писарі лонгерії, а уряд економічного писаря могли займати лавники та економи¹⁹⁸. Для висновків про механізм ротації писарів у житомирському магістраті опрацьованих матеріалів поки замало. Можемо лише констатувати факт обрання радецьким писарем колишнього інстигатора Якуба Портянюха¹⁹⁹.

До нашого часу дійшло 19 актових книг житомирського магістрату 1782-1843 рр., один реєстр вхідних справ міського уряду (1799) та 3 справи, які стосуються різних судових процесів. Повністю було опрацьовано житомирську радецьку книгу за 1782-1787рр., частково – книгу за 1788-1794 рр. В обох випадках маємо справу з матеріалами, продукуваними радецькою палатою магістрату. В аналізованих записах зазвичай ідеться про майнові відносини городян. До книг вписувалися рішення про роздачу земельних ділянок міщанам і введення їх у володіння ними, контракти на нерухомість, боргові квитанції тощо²⁰⁰. Формуляр записів засвідчує, що ротація кадрів в

¹⁹⁴ ЦДІАК України Ф.13. Оп.1. Спр.1 Арк. 175, 184, 191-191зв, 223,

¹⁹⁵ Там само. Арк.229 зв., 233зв-234,

¹⁹⁶ Там само. Арк 34, 99, 210.

¹⁹⁷ Петришак Б. Канцелярія Львова у XVIII столітті / Записки Наукового товариства імені Шевченка. 2017, Т.270. С. 602

¹⁹⁸ Там само. С. 598.

¹⁹⁹ ЦДІАК України Ф.13 Оп. 1 Спр. 1 Арк. 210, 229 зв, 231 зв-232.

²⁰⁰ Там само. Арк.33, 40-40 зв.,91, 149-150, 150, 158 зв.-159, 160, 190-190 зв., 199 зв..

магістраті відбувалася, проте поки знайдено лише один запис, у якому йдеться про обрання нових міських урядників²⁰¹. Більше подібних записів має бути в інших актових книгах. Їх подальший аналіз дозволить краще дослідити механізм функціонування канцелярії і її штат.

2.3. Особливості функціонування Житомирського магістрату

Серед дослідників загальноприйнятою є думка по те, що згадка війта в джерелі вказує на наявність у місті самоврядної установи (магістрату). Проте відомі випадки, коли ім'я війта виринає в документах задовго до того, як місто отримує привілей на магдебургію. Так, у Більську на Підляшші війт фіксується в актах ще у 1430 році, проте привілей на самоврядні права місто отримало лише наприкінці XV століття²⁰².

У деяких містах королівські намісники втручалися у роботу магістрату. Одним із факторів прямого впливу старости на ситуацію в місті була практика призначення ним деяких урядників магістрату, і в цьому Житомир був подібний до інших урбаністичних центрів Речі Посполитої. Так, відомо, що королівський намісник у Кременці в 1787 році затверджував кандидатуру війта та трьох присяжних, яких обирали міщани²⁰³. Того ж року, як відомо, від свого уряду “ухилився” житомирський президент Ян Левандовський²⁰⁴, а його місце посіла визначена старостою особа. Тоді ж Я.-К. Ілінський номінував віцепрезидента та війта. В джерелі вказано, що вибір відбувався з числа “кандидатів”²⁰⁵, проте, на жаль, не уточнено, як звали цих осіб і скільки їх було. Ще одна важлива деталь, зафіксована в документі, – це чітко прописаний термін повноважень урядників: всі вони обиралися на рік з дня

²⁰¹ Там само. Арк. 210.

²⁰² Bardach J. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia // Kwartalnik Historyczny. Warszawa, 1980. R. 87, nr 1. S. 33.

²⁰³ Архив ЮЗР. Киев, 1869. Ч. 5, т. 1. С. 486

²⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10, 210-210 зв.

²⁰⁵ Там само.

елекції²⁰⁶. При цьому колишній президент Левандовський обіймав свій уряд щонайменше 5 років (як видається, без перерв)²⁰⁷.

Детальніше механізм обрання очільників житомирського магістрату прописує у своїй статті Сергій Слободянюк. Автор, який не покликається на джерело інформації, вказує, що всі міські урядники разом з цеховими старшинами у день напередодні нового року збиралися в костелі, слухали месу, а згодом рушали до будівлі магістрату, де “президент з війтом дякували уряду і разом з радними розходилися по домівках”²⁰⁸. Після цього вибори відбувалися за участі членів лави, “гміни” та цехових підстарійшин. З восьми радних, пише автор, обирали двох кандидатів на уряд президента. Наступного дня староста нібито обирав “найздібнішого” з них²⁰⁹.

Підтвердити достовірність тези С. Слободянюка на основі архівних даних не вдалося. З одного боку, участь старости в елекції перших осіб міста дійсно фіксується, з іншого – відомо, що вона відбувалася не в грудні, а у травні²¹⁰. Також дослідник у своїй праці пише, що майбутнього президента обирали з восьми радних, проте відомо, що в радецькій палаті магістрату стільки представників не було.

У єдиній відомій елекції міських урядників 1787 р. вказано, що президента, віцепрезидента та війта обрано на 12 місяців²¹¹, проте в актових документах наступних літ згадок про їх переобрання не виявлено. Лише в люстрації Житомирського староства 1789 року зазначено, що наступник Яна Левандовського на посту президента Яцек Гурський виконував відповідні повноваження протягом року²¹².

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Там само. Арк. 10,

²⁰⁸ Слободянюк С. Магдебурзьке право в містах Волині-Житомирщини: поширення та застосування // Житомиру — 1135. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції “Житомиру-1135”, присвяченої 1135-річчю заснуванню міста Житомира та 575-річчю надання місту Житомиру Магдебурзького права, Житомир, 27-28 вересня 2019. С. 145

²⁰⁹ Там само. С. 145

²¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10, 210-210 зв.

²¹¹ ЦДІАК України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10, 210-210 зв.

²¹² Архив ЮЗР. Киев, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). С. 540

Практику обрання деяких урядників магістрату на рік бачимо і в Любліні 1780-х. Наприкінці 1782 року Комісія доброго порядку прийняла рішення, згідно з яким президент та віцепрезидент цього міста обіймали свою позицію рік, а не квартал, як було раніше²¹³. Не виключено, що і в Житомирі обрання очільників громади відбувалося з 1787 року саме за таким принципом. Відомо, що тут, як і в Любліні, упродовж досліджуваного періоду існувала своя Комісія доброго порядку²¹⁴. З іншого боку, відомий приклад президента Теодора Радзевича, який очолював місто понад 2 роки: з січня 1791-го до листопада 1792-го року²¹⁵.

Інформації про спосіб “кадрової ротації” лавників та райців у Житомирі кінця XVIII століття на жаль, виявити не вдалося. Зрозуміло, що вона таки відбувалася, оскільки деякі вихідці з радецького уряду інколи просувалися до керівних місць у магістраті. Так, знаємо, що Флоріан Новицький, який у 1785 фігурував у джерелах як райця, за два роки обійняв уряд віцепрезидента і через такий саме проміжок часу очолив Житомир²¹⁶.

Райцями інколи ставали лавники. Наприклад, Кирило Смалевич, який ще у вересні 1782 року значився у міських книгах лавником, вже за два місяці став райцею²¹⁷. Також відомий випадок переходу віцепрезидента на радецький уряд. Ігнацій Плоцінський, який був заступником “міського голови” Житомира щонайменше 5 років (1782-1787)²¹⁸, у підсумку поступився своїм місцем Флоріану Новицькому, а сам став райцею²¹⁹.

Щодо того, у який саме спосіб відбувалося призначення райців, відомостей немає. Невідомо, чи райці обиралися старостою (як це було з керівниками магістрату), чи відбувалися вибори. В іншому королівському місті Любліні процес обрання райців знаходився під контролем старости та

²¹³ Riabinin J. Rada miejska lubelska w XVII wieku. Lublin, 1931. S. 6-7.

²¹⁴ ЦДІАК України Ф.13. Оп.1. Спр. 1. Арк. 211зв.

²¹⁵ ДАЖО Ф.178. Оп. 51. Спр. 119 Арк. 59 зв, 84, 92.

²¹⁶ ДАЖО.Ф.178.Оп. 51. Спр. 119 Арк. 12зв-13., ЦДІАК України Ф.13 Оп.1. Спр. 1. Арк.210.

²¹⁷ ЦДІАК України. Ф.13. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 35, 37зв-38.

²¹⁸ Там само. Арк. 34, ДАЖО. Ф. 178. Оп. 51. Спр. 119 Арк. 13зв.

²¹⁹ Там само. Арк. 210.

воєводи. Це мало убезпечити радецьку палату від перетворення на тісноспоріднену корпорацію на кшталт тієї, яка функціонувала у Львові, де райці поповнювали свій уряд з числа лавників без відома старости²²⁰.

Висновки

²²⁰ Riabinin J. Rada miejska lubelska w XVII wieku. Lublin, 1931.— S. 7.

Проаналізовані джерела та історіографія дозволяють дійти таких висновків:

1. Завдяки аналізу опублікованої мапи Житомира 1781 р. вдалося частково дослідити просторову структуру міста кінця XVIII ст. У цей час в місті вже була сформована значна частина вулиць, які існують і сьогодні. Житомир у 1780-х роках все ще повністю розташовувався на лівому березі річки Кам'янки, площа міста була з кінця XVIII ст. зросла понад у двічі.

2. Завдяки збереженим обліковим документам вдалося з'ясувати що в Житомирі останньої чверті XVIII ст. проживало близько 3600 осіб. Виявлені матеріали ранішого часу не дають змоги підрахувати чисельність населення міста через свою фрагментарність.

З джерел, які дозволяють дослідити склад населення Житомира, вціліла лише католицька метрика хрещень. Унійні чи юдейські метричні книги не збереглися, що унеможливорює детальне вивчення цих груп населення.

При дослідженні етно-конфесійної структури населення наражаємося на проблему полонізації імен та прізвищ у міських книгах та латинізації імен у метриці. Цієї проблеми позбавлений інвентар Житомира 1747 р. З джерела випливає, що в частині міста, яка була підконтрольна магістрату, більшість домовласників була вихідцями з руського етнічного елементу, проте про замкову юрисдикцію документ не повідомляє. У висновку, можна констатувати наявність потужного польського та руського елементів у Житомирі. Також в столиці воєводства проживали євреї (юдеї) і незначне число протестантів та мусульман, число яких встановити вкрай складно.

3. Вдалося встановити склад самоврядного інституту Житомира кінця XVIII ст., прослідкувати зміни в його структурі порівняно з першою половиною XVII ст. Так, до Хмельниччини у місцевому магістраті засідали присяглі сотники, райці, бурмістри та війт. Орієнтовно в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. у структурі цієї установи відбулися зміни, які ми фіксуємо у документах 1780-х років. Функції присяглих сотників вже виконували лавники, як і у переважній більшості самоврядних міст Речі

Посполитої. Їх число складало 3-4 особи. Лаву все ще очолював війт. З нововведень потрібно згадати про запровадження уряду інстигатора (публічного обвинувача). Зміни відбулися і в раді магістрату. Функції бурмістра тепер виконував президент, якому допомагав віцепрезидент. Райців в самоврядному інституті Житомира в 1780-х роках було троє. Магістрат знаходився у значній залежності від старости, яка виражалася у обрання останнім урядників магістрату.

Список використаних джерел та літератури

1. Джерела

1.1. Неопубліковані джерела

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО) Ф.178. Оп. 51.Спр. 119 (Метрична книга житомирського костелу 1786-1799).
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 1. (Актова книга житомирського магістрату 1782-1787).
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 13. й. Оп. 1. Спр. 3. (Актова книга житомирського магістрату 1788-1794).
4. Archiwum Narodowy w Krakowie. Zbior kart. II, sygnatura 243 (Kraków w XVIII w. Plan Miasta Krakowa i Kazimierza 1787 [Rekonstrukcje planów Krakowa]).

5. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zbiór Zygmunta Glogera, sygnatura 548 (Żytomierz-inwentarz starostwa 1747).

1.2. Опубліковані джерела

6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев: Университетская типография, 1888. Ч. 2, т.2. 636 с.
7. 2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев: Университетская типография, 1869. Ч. 5, т.1. 736 с.
8. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев: Университетская типография, 1890. Ч. 5, т. 2 (вып. 1). 621 с.
9. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев: Университетская типография, 1890. Ч. 5, т. 2 (вып. 2). 1044 с.
10. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1905. Ч. 7, т. 3 (ч. 2). 686 с.
11. Крашевский Ю. Рассказы о польской старине. Санкт-Петербург: Типография П.П. Меркульева, 1874. 319 с.
12. Taryfa podatku podymnego województwa kijowskiego 1754 roku Opracował Konrad Rzemieniecki. Biała Cerkiew: Aleksander Pszonowski, 2015. 269 s.
13. Volumina Legum. Kraków: Wydawnictwo komisji prawniczej akademii umiejętności w Krakowie, 1889. Vol. 9. 503 s.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей, брошури, тези конференцій

1. Білоус Н. Київ наприкінці XV– у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. 360 с.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси. У 11 т., 12 кн. Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. Т. 5. 687 с.
3. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. Киев: типография Корчак-Новицкого, 1908. 118 с.
4. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. 582 с.
5. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI-першій половині XVII століття. Львів: видавництво “Добра справа”, 2003. 206 с.
6. Сас П. Феодальные города Украины в конце XV- 60-х годах XVIв. Киев: Наукова думка, 1989. 234 с.
7. Bardach J. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia // Kwartalnik Historyczny. Warszawa. 1980. R. 87, nr 1. s. 21-51.
8. Poniat R. Przedstawiciele dółów szlacheckich w miastach doby stanisławowskiej / Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym. 2017. T. 41 (2). s. 75-99.
9. Riabinin J. Rada miejska lubelska w XVII wieku. Lublin: Towarzystwo przyjaciół nauk w Lublinie wydawnictwa magistratu m. Lublina , 1931. 46 s.
10. Surdacki M. Urzędów w XVII i XVIII wieku. Lublin, 2007. 656 s.

2.2. Статті

11. Білоус Н. Розвиток самоврядування в Житомирі в XV – першій половині XVII ст. // Київська старовина. Київ, 2001. No 3. с. 73-86.
12. Кондратюк Р.Ю. До питання про час надання Житомиру Магдебурзького права // Житомир в історії Волині і України. Тези

- Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції 7-10.09.1994 р. Житомир, 1994. с. 10-11.
13. Костриця М. З історії самоврядування в Житомирі // Житомиру – 1125. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 1125-річчю заснування міста Житомира / Голов. ред. М.Ю. Костриця. Житомир. 2009. с. 30-38.
14. Мядзведзеў К.А. Магілёўскае мяшчанства ў XVIII ст. // Гісторыя Магілёва: Минулае і сучаснасць / Укл. А.М. Бацюкоў, І.А. Пушкін. Мінск, 2019. с. 74-80.
15. Петришак Б. Канцелярія Львова у XVIII столітті / Записки Наукового товариства імені Шевченка. 2017. Т. 270. с. 594-608.
16. Ричков П. Картографічні джерела до урбаністичної історії губерньського Житомира Архітектурна спадщина Волині. 2016. Вип. 5. с.101
17. Слободянюк С. Магдебурзьке право в містах Волині-Житомирщини: поширення та застосування // Житомиру — 1135. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції “Житомиру-1135”, присвяченої 1135-річчю заснуванню міста Житомира та 575-річчю надання місту Житомиру Магдебурзького права, Житомир, 27-28 вересня 2019. с. 137-148.
18. Dworzaczek W. Przenikanie szlachty do stanu mieszczańskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku // Przegląd historyczny. 1956. № 47/4. s. 656-684.

2.3. Довідкові видання

19. Історія міст та сіл Української РСР. Київ / Редкол. Бойченко В.О. (голова редколегії), Касименко О.К., Котов В.Н. та ін. Київ: АН УРСР. Інститут історії, 1968. 587 с.
20. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1888. Т. 1. 440 с.

21. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1845. T. 2, cz. 2. 985 s.
22. Krz[ywicki] J. Żytomierz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski. Warszawa, 1881. T. 2. s. 901-913.
23. Świąski T. Opis starożytnej Polski. Warszawa, 1816. T. 2. 354 s.
24. Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku: Spisy / Opracowali E. Janas, W. Kłaczewski. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2002. 345 s.
25. Urzędnicy województwa ruskiego XVII-XVIII wieku: Spisy / Pod redakcją Antoniego Gąsiarowskiego. Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich – wydawnictwo, 1987. 417 s.

2.4. Дисертації

26. Stanczyk S. Urzędnicy miejscy Kazimierza koło Krakowa od połowy XVI do końca XVIII wieku. Rozprawa doktorska / Uniwersytet pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Kraków, 2020. 336 s.

2.5. Електронні статті

27. Будинок на Кафедральній у Житомирі, де у XVIII столітті розміщувався магістрат. URL: <http://news.dks.com.ua/index.php/news/kultura/37023-budinok-na-kafedralnij-u-zhitmoiri-de-u-xviii-stolitti-rozmishchavsya-magistrat> (дата звернення 18.04.2021).
28. Дубман Б. Прогулка по Киевской улице. URL: <http://zhzh.info/publ/31-1-0-15016> (дата звернення: 18.04.2021).
29. Hierarchia. URL: <http://kaminscy.pl/index.php/genealogia/hierarchia> (дата звернення 23.03.2021).

**Декларація
академічної доброчесності**

Студента/студентки НаУКМА

Я, Антонюк Данило Максимович,

студент 4 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032
«Історія та археологія»

адреса електронної пошти: d.antoniuk@ukma.edu.ua

- підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Топографія, населення і міський уряд Житомира (1782-1793) » відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлений /ознайомлена;
- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згоден/згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unichек.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

24.05.2021		Антонюк Д.М.
Дата	Підпис	Прізвище, ініціали

АНОТАЦІЯ
кваліфікаційної роботи

Тема: “Топографія, населення і міський уряд Житомира (1782-1793)”

Автор: студент 4-го р.н. освітньо-кваліфікаційного ступеня – бакалавр,
спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми
“Історія” Антонюк Данило Максимович

Науковий керівник: Тесленко І. А., кандидат. історичних. наук., доцент.

Захищена: " ____ " _____ 2021 р.

Короткий зміст роботи: Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра за напрямом 6.020302 – Історія. – Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ, 2021.

Кваліфікаційна робота є першим дослідженням, присвяченим топографії, демографії та самоврядуванню міста Житомира у XVIII ст.

Для розкриття теми було залучено архівні та опубліковані документи, а також історіографію. У роботі охарактеризовано наявну джерельну базу та праці вчених, дотичні теми дослідження.

У роботі реконструйовано склад житомирського магістрату, частково реконструйовано топографію, окреслено етнічну та соціальну структуру населення міста у 1780-х – на початку 1790-х років. Дослідження доповнює історіографічну базу, яка стосується міст Речі Посполитої другої половини XVIII століття.